

УДК 159.9.07

Ставицький О. О., д.психол.н., професор, Гіль Т. А., студентка магістратури (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

***Анотація.** У статті представлено емпірично отримані результати оцінки впливу соціально-психологічних умов на процес самовизначення особистості підлітків. Розкрито, що соціально-психологічними умовами самовизначення особистості підлітка є: соціальна активність, позитивні стосунки з дорослими та однолітками, висока самооцінка у поєднанні з високим рівнем домагань, позитивна спрямованість, здатність прикладати вольові зусилля, мотивація на успіх, незалежність, впевненість у собі, здатність до самоаналізу.*

***Ключові слова:** самовизначення, особистість, підлітки, самооцінка, рівень домагань, мотивація.*

***Аннотация.** В статье представлены эмпирически полученные результаты оценки влияния социально-психологических условий на процесс самоопределения личности подростков. Раскрыто, что социально-психологическими условиями самоопределения личности подростка являются: социальная активность, положительные отношения со взрослыми и сверстниками, высокая самооценка в сочетании с высоким уровнем притязаний, положительная направленность, способность прикладывать волевые усилия, мотивация на успех, независимость, уверенность в себе, способность к самоанализу.*

***Ключевые слова:** самоопределение, личность, подростки, самооценка, уровень притязаний, мотивация.*

***Annotation.** The article presents empirically obtained results of the modern socio-psychological conditions influence on the process of self-determination of adolescents' personality. The socio-psychological conditions of an adolescent's personality self-determination are: social activity, positive relationships with adults and peers, high self-esteem coupled with high levels of aspiration, positive orientation, ability to apply volitional efforts, motivation for success, independence, self-confidence, ability to self-examine.*

***Keywords:** self-determination, personality, adolescents, self-esteem, level of aspirations, motivation.*

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самовизначенні, самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Пізнання себе, формування на цій основі певного ставлення до себе, самовизначення, самоствердження, самопізнання, зміни самооцінки – усе це та багато інших явищ зазнають суттєвих кількісних та якісних перемін саме у підлітковому віці та узагальнені в одному понятті: «самосвідомість».

У процесі пошуків свого «Я» (цінностей, ідеалів, поглядів), набуття ідентичності, самовизначення, самоствердження і саморозвитку у підлітків на рівні самоусвідомлення формується система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів «Я» – «Я- концепції». Але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований життєвий світогляд нерідко породжують суперечності між потребою у самовизначенні і невмінням реалізувати його.

Підліток не розуміє сам себе. Він ще не став еством для себе. Він знаходиться у стані становлення. Але він перестав вже бути еством у собі. «В собі» і «для себе» у нього роз'єднані: в цьому основний факт перехідного віку і основна риса його структури. Стан зрілості характеризується злиттям того і іншого моменту [1, с. 216]. Ці слова Л. С. Виготського дуже точно характеризують те, що психології вважається центральним моментом розвитку особистості у підлітковому віці.

Вивчення самосвідомості, самовизначення та самоствердження особистості було предметом дослідження вітчизняних вчених: М. І. Алексєєвої, Б. Г. Ананьєва, А. Г. Асмолова, І. Д. Беха, В. М. Бехтерева, О. О. Бодальова, Л. І. Божович, М. Й. Боришевського, І. С. Булах, П. Я. Ганнушкіна, О. Жизномірської, О. В. Кебрікова, К. Леонгарда, А. Є. Лічко, Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, С. Д. Максименка, В. І. М'ясищева, Л. Осьмак, Н. Пов'якель, М. Савчина, Д. Фельдштейна, П. Р. Чамати й ін. та зарубіжних: Р. Бернса, А. Маслоу, К. Роджерса, З. Фрейда, К. Юнга та ін. Проблематика робіт охоплює розгляд теоретичних та прикладних питань: генезис самосвідомості відповідно вікових періодів розвитку особистості; залежність розвитку самосвідомості від впливу соціального оточення; особливості формування професійної, громадянської, екологічної свідомості та самосвідомості; вплив самосвідомості, як основного фактора самоконтролю й саморегуляції поведінки та ін. проблема самоствердження та самовизначення підлітків є актуальною і сьогодні, оскільки акселерація, соціально-економічні зміни суспільства та інші чинники провають зміни психологічного розвитку особистості. Особливо це стосується підліткового віку, коли ці процеси відбуваються інтенсивніше, вони більше пов'язані з соціумом і значною мірою визначають подальше життя людини.

Метою нашої роботи є оцінки впливу сучасних соціально-психологічних умов на процес самовизначення особистості підлітків.

В поглядах психологів існують різні точки зору на питання створення сприятливих соціально-психологічних умов для самовизначення особистості підлітків. Так, беручи до уваги позиції найбільш відомих дослідників підліткового віку, слід зазначити, що ще на початку ХХ століття Е. Шпрангер визначив такі новоутворення: відкриття «Я», виникнення рефлексії та усвідомлення своєї індивідуальності. Л. С. Виготський [1] відзначає, що домінуючими для цього віку є два новоутворення – це розвиток рефлексії і на її основі – самосвідомості. Низка психологів (А. Геззел, К. Левін, Е. Еріксон, П. Блос) до психосоціальних новоутворень у цьому періоді відносять пубертатний розвиток, перетворення соціалізації, становлення ідентичності. Л. І. Божович надає особливу значущість розвитку мотиваційної сфери. На її думку, головним новоутворенням середнього шкільного віку є мотив досягнення певного положення (статусу) в групі однолітків [2]. Д. Б. Ельконін відзначав, що центральне новоутворення підліткового віку – це прагнення бути і вважатися дорослим. Т. В. Драгунова, І. С. Кон виділяють в якості найважливішого новоутворення почуття дорослості. Сучасні дослідники цього віку І. В. Дубровіна, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих віддають перевагу найважливішій потребі особистості підлітка, яка виступає як центральне новоутворення – потреби в неформальному, інтимному спілкуванні. Більшість українських психологів (Г. С. Костюк, М. Й. Боришевський, О. А. Проскура, О. Кононко) схиляються до думки, що саме почуття дорослості виступає специфічним новоутворенням самосвідомості підлітка, стрижневою особливістю його особистості – «її структурним центром» [3].

Аналіз психологічних джерел дозволяє виділити поряд із почуттям дорослості, потребу в самоствердженні як центральне новоутворення підліткового віку [1; 2; 3; 4].

Генезис даного феномену отримав обґрунтування у роботах Л. І. Божович, яка розглядала самоствердження як одну з важливих мотиваційних ліній цього віку [2].

Описуючи особливості становлення самосвідомості підлітків, вчений О. В. Скрипченко визначав самоствердження як «закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється в спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї унікальності в системі соціальних зв'язків» [3, с. 225]. Постійні взаємодії з однолітками породжують у підлітка прагнення зайняти гідне місце серед них. Потреба в самоствердженні настільки сильна, що заради визнання себе однолітками, підліток здатний на будь-які вчинки: він може поступитися своїми поглядами і переконаннями, може здійснити дії всупереч своїм моральним установкам. Потребою в самоствердженні можна пояснити і трансформації

естетичної сторони образу «Я». В залежності від історичного часу, покоління підлітків стверджуються по-різному. Так, характерним є самоствердження за рахунок зовнішності: підлітки то відпускають довге волосся, то стрижуть його фасонно, то бриються наголо. В одязі віддають перевагу або дуже вузькому стилю, або носять, навпаки, хламиди. В сучасний час з'явилася нова тенденція: розмальовувати обличчя різними смужками, зображеннями, захисними символами; наносити на тіло татування і символічні тексти.

Представлені результати емпіричного дослідження дозволять краще усвідомити та за умови врахування дорослими (педагогами, психологами, батьками) тих соціально-психологічних умов, які в найбільшій мірі сприяють процесу самовизначення підлітка, дадуть можливість скоротити термін перехідного періоду й пом'якшити його перебіг.

Дослідження особливостей сучасних соціально-психологічних умов самовизначення підлітків ми почали за методикою «Дослідження самооцінки та рівня домагань» [5]. Отримані кількісні показники узагальнені та представлені в табл. 1.

Таблиця 1
Кількісні показники (%) самоставлення підлітків до власного «Я» (n=119)

Назви шкал	Самооцінка			Рівень домагань			Ступінь розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою		
	Рівні розвитку (к-ть досліджуваних у %)								
	високий	адекватний	низький	високий	адекватний	низький	сильний	помірний	слабкий
Розум і здібності	47,32	50,24	2,44	73,54	2,46	–	26,22	23,78	2,44
Характер	49,81	40,63	0,56	81,23	14,42	4,35	31,42	26,21	5,21
Авторитет серед однолітків	45,63	51,62	2,75	74,34	25,66	–	28,71	25,96	2,75
Вміння	37,35	53,46	9,19	78,56	21,44	–	41,21	32,02	9,19
Зовнішність	55,63	39,72	4,65	1,87	20,83	7,30	16,24	18,89	2,65
Упевненість у собі	34,86	45,33	19,81	80,64	19,36	–	45,78	25,97	19,81

У процесі дослідження було встановлено, що у підлітків спостерігається переважно високий рівень самооцінки, за винятком однієї шкали: «Впевненість у собі» (34,86 %). Досліджувані цієї групи здійснювали акцент на «Характері» (49,81 %) та «Розумі та здібностях» (37,32 %). Досліджувані з адекватним рівнем самооцінки особливої значущості надавали перевагу «Вмінням» (53,46 %) та «Авторитету серед однолітків» (51,62 %). Характерно, що для підлітків з низьким рівнем самооцінки визначальними виступали шкали «Впевненість у собі» (80,64 %), «Характер» (9,56 %) та «Вміння» (9,19 %). За результатами кількісного аналізу самоставлення було виявлено, що більшість досліджуваних (від 73 % до 92 %) показують високий рівень домагань, за винятком шкали «Зовнішність» (1,87 %), за якою спостерігався найнижчий показник.

З нашої точки зору, більшість підлітків є досить впевненими у власних можливостях і здібностях, що позитивно впливає на оволодіння ними знаннями. Однак, «надумана» частиною підлітків впевненість не допомагає їм у навчанні та здобутті високих результатів, тим самим вони, самостверджуючись, розчаровуються у собі. Співвідношення високої самооцінки та високого рівня домагань підлітків є сприятливим для їхнього розвитку, оскільки вказує на чіткість та адекватність дій досліджуваних. Підлітки прагнуть виправдати сподівання батьків, друзів, учителів, але не завжди їм це вдається, оскільки зіштовхуються з багатьма труднощами, які ними важко долаються. Вони добре знають, як необхідно діяти в певних складних ситуаціях, однак часто дотримуються власної позиції «Я», яка не завжди співпадає з соціальними нормативами.

Адекватним рівнем розвитку домагань була оцінена незначна кількість респондентів (з 14,42 % до 26,46 %) майже за всіма шкалами. Отже, можна стверджувати, що розбіжність між домаганнями і самооцінкою досліджуваних підлітків є високою.

Це пов'язано з тим, що діти часто завищують власні потенціали і прагнуть стати більш розумними, досвідченими у всьому, зокрема, бажають та очікують високої оцінки оточуючих про себе, вимагають позитивного ставлення та визнання їх дорослими членами суспільства. В цілому, досліджувані цього віку добре усвідомлюють оточення та власне «Я», але не завжди обирають правильний шлях до успіху. Аналізуючи розбіжності рівнів домагань і самооцінки, необхідно виділити помірний рівень. Відповідно до цього, найбільшої значущості набувають шкали: «Розум і здібності» (23,78 %), «Впевненість у собі» (25,97 %), «Характер» (26,21 %), «Авторитет серед однолітків» (25,96 %). Встановлено, що підлітки з високим рівнем домагань і високою самооцінкою, як правило, не можуть досягти перспектив у своїй діяльності, відчувають певні труднощі в реалізації мети. Вони деякою мірою можуть демонструвати «закритість», «черствість» у почуттях, переживаннях, міркуваннях.

Самостверджуючись, підлітки якомога яскравіше намагаються проявити певні здібності, власний характер, прагнуть впевнено почуватися серед однолітків й водночас здобувати авторитет у соціальних взаємодіях.

Варто зазначити, що особистість підліткового віку намагається будь-яким чином досягти успіху, здобути першість, стати лідером у класі. Тому нами було проведено опитування учнів за допомогою методики «Визначення оцінки мотивації схвалення» [5]. Кількісні дані опитування відображені в табл. 2.

Таблиця 2

Кількісні показники (%) рівнів мотивації успіху підлітків (n=119)

Рівні досягнення мотивації успіху	Розподіл досліджуваних за рівнями мотивації успіху	
	кількість	%
Високий	41	34,46
Середній	62	52,10
Низький	16	13,44

За даними, наведеними у табл. 2, можна зробити висновок, що у старших підлітків високий рівень мотивації схвалення становить – 34,46 %. Ці досліджувані підлітки, хоча й намагаються «гарно» вчитися, досягати успішних результатів, однак є менш умотивованими до процесу навчання, оскільки відбувається переоцінка їх цінностей та життєвих орієнтирів щодо певних навчальних дисциплін. Вони більше прагнуть займатися тією діяльністю, яка їм до вподоби, яка викликає у них захоплення, а не те, що подобається їхнім батькам.

Середній рівень мотивації схвалення у підлітків становить 52,10 %. Це засвідчує, що у підлітків простежуються різні тенденції. В одних ситуаціях, досліджувані досягають позитивних успіхів у будь-якій діяльності (навчання, спорті, музиці), а в інших ситуаціях, навпаки не прагнуть досягати успіху й не користуються авторитетом чи престижем, які вони мають серед однолітків.

Низький рівень мотивації схвалення у досліджуваних становить 13,44 %. Обґрунтовується це тим, що такі підлітки, самостверджуючись, неадекватно оцінюють власні можливості та здібності, їм значно важче самовизначитися із ціннісними пріоритетами. Ці досліджувані підлітки здебільшого очікують позитивного схвалення з боку дорослої спільноти та близького їм оточення.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, слід зазначити, що становлення самовизначення підростаючої особистості відбувається за рахунок демонстрування самому собі та оточуючим розмаїття форм і

засобів самоствердження починаючи з раннього віку, але чітких обрисів у них особа набуває у підлітковому віці. Це пов'язано з віковими та психофізіологічними особливостями в період дорослішання: підлітки виявляють бажання здобувати авторитет у класі, прагнуть налагодити міжособистісні взаємини з групою однолітків, які б підтримували їх у всіх починаннях, вимагають від дорослої спільноти позитивного схвалення себе як особистості. Поряд з цим, учні цього віку проявляють себе і за допомогою позитивних засобів самоствердження: частіше прагнуть бути самостійними, старанними, активними у своїх шкільних справах, намагаються сумлінно виконувати доручення вчителів та батьків. Однак, окремі підлітки цього віку презентують себе інакше, зокрема за допомогою деструктивних форм самоствердження: частіше використовують сленг, демонструють зверхнє ставлення до оточуючих, у них виникає недовіра до зовнішніх очікувань, нівелюються моральні імперативи. Вони досить критичні, відчайдушні та ризиковані особистості. Такі підлітки також вдаються і до негативних засобів самоствердження: більше прагнуть до несправедливості, гострих відчуттів і бажань, безвідповідально ставляться до позицій дорослих. Варто підкреслити, що в більшості випадків самоствердження підлітка залежить від тих соціальних умов, у яких перебуває підліток, і які, саме він «вибере» форми та засоби для особистісного становлення «Я» – самовизначення.

Соціально-психологічними умовами самовизначення особистості підлітка є: соціальна активність, позитивні стосунки з дорослими та однолітками, висока самооцінка у поєднанні з високим рівнем домагань, позитивна спрямованість, здатність прикладати вольові зусилля, мотивація на успіх, незалежність, впевненість у собі, здатність до самоаналізу.

Перспективи подальших розвідок досліджуваного питання вбачаємо у створенні та апробації програми соціально-психологічного тренінгу розвитку самовизначення особистості підліткового віку.

1. Выготский Л. С. Детская психология / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6-ти т. – Т. 4 / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416с.
4. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
5. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : Дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07. – К., 2004. – 466 с.

Рецензент: д.геогр.н., професор Калько А. Д.